

14. Пилипчук Я. В. Ментальность и идеология кыпчаков // Archivum Eurasiae Medii Aevi. Vol. 20 (2013). Wiesbaden, 2014. С. 129-165.
15. Потапов Л. П. Алтайский шаманизм. -Л.: «Наука», 1991. - 320 с.
16. Хангалов М. Н. Духи-людоеды у бурят // Хангалов М.Н. Собрание сочинений. Улан-Уде, 1960. – С. 204-205.
17. Элиаде М. Шаманизм: Архаические техники экстаза. – Киев: София, 1998. – 480 с.

УДК: 94 (376.3) (03)

Каратаев О.К.
профессор, т.и.д.,
Ж.Баласагын атындагы
Кыргыз Улуттук университети
МЕН ЧЕНГ-БЕКМИН, МЕН АДЫГИНЕМИН...

Каратаев О.К.
 профессор, к.т.н.
 имени Ж. Баласагына
 Кыргызский национальный университет
Я ЧЭНГ-БЕК, Я АДЫГИНЕ....

Karataev O.K.
 Professor, Ph.D.
 named after Zh. Balasagyn
 Kyrgyz National University
I AM CHANG-BEK, I AM AN ADYGHE....

Аннотация. Макалада кыргыздын ири уруулук бирикмесинин аталышы болгон Адыгине этнониминин келип чыгышы, этимологиясы, тарыхый булактарда эскерилиши изилденет. Адыгине этнониминин этимологиясы, семантикасы, келип чыгышы боюнча ушул убакытка чейин жазылган маалыматтар илимий адабияттарда өтө сейрек учурайт. Этнонимдин же кыргыздын эң ири уруулар тобунун аталышынын келип чыгышы кыргыздардын этностук тарыхый мекенинин бири болгон Түштүк Сибирдин тоолуу-токойлуу аймактары болуп эсептелет. Уруулук топтогу бөрү, кара багыш, жору, сарттар, баргы этнонимдеринин мааниси, этимологиясы тотемистик мүнөзгө ээ. Этнонимдер куш жана жапайы жаныбарлардын аттарынан келип чыккандыгы көрүнүп турат. Этнонимдин параллелдери Енисей кыргыздарынын урпактары болгон туваларда жана хакастарда адык, адык-түлүш формаларында кездешери маалым. Этноним “адык” өзүнүн байыркы лексикалык формасын, маанисин сактап калган. Энчилүү атты эзелки замандардан дүйнө элдеринде белгилүү болгон жана кеңири таралган тотемдерден болгон аюу менен түз байланыштырууга болот.

Негизги сөздөр: кыргыздар, Адыгине, уруу, этногенез, этимология, Минуса, тотем.

Аннотация. В статье исследуются происхождение, этимология и исторические источники связанные с этнонимом адыгине – названия крупнейшего родоплеменной группы в составе кыргызов. Сведения об этимологии, семантике и происхождении этнонима адыгине в научной литературе очень редки. Происхождение этнонима крупнейшего этноса кыргызов считают горно-лесистые районы Южной Сибири, одной из этнических исторических родин кыр-

гызов. Значение и этимология племенных названий, которые входят в состав родоплеменной группы адыгине - бөрү, баргы, жору, карабагыш, сарттар имеют тотемический характер. Этнонимы, очевидно, произошли от названий птиц и диких животных. Известно, что параллели этнонима встречаются у тувинцев и хакасов, потомков енисейских киргизов, в формах адык, адык-түлүш. Этноним «адык» сохранил свою древнюю лексическую форму и значение. Названия родоплеменной группы «адыгине» может быть напрямую связано с «медведем», известным тотемом распространенным среди народов мира с древних времен.

Ключевы слова: кыргызы, Адыгине, племя, этногенез, этимология, Минуса, тотем.

Abstract. The article examines the origin, etymology and historical sources associated with the ethnonym Adygine - the name of the largest tribal group within the Kyrgyz people. Information about the etymology, semantics and origin of the ethnonym Adygine is very rare in the scientific literature. The origin of the ethnonym of the largest ethnic group of the Kyrgyz is considered to be the mountainous and forested regions of Southern Siberia, one of the ethnic historical homelands of the Kyrgyz. The meaning and etymology of the tribal names that are part of the Adygine tribal group - börü, bargy, zhoru, karabagysh, sarttar - are totemic in nature. Ethnonyms obviously come from the names of birds and wild animals. It is known that parallels of the ethnonym are found among the Tuvinians and Khakassians, descendants of the Yenisei Kirghiz, in the forms adyk, adyk-tulush. The ethnonym "adyk" has retained its ancient lexical form and meaning. The name of the tribal group "Adygine" can be directly related to the "bear", a well-known totem common among the peoples of the world since ancient times.

Key words: Kyrgyz, Adygin, tribe, ethnogenesis, etymology, Minus, totem.

Адыгине этноними же энчилүү аты даректүү тарыхый булактарда эскерилгендей б.з. VIII кылымынын баш чендеринде эле белгилүү болгон. Ооба, этноним кыргыздарга таандык, кыргыздар жазып калтырган рун сымал жазуу эстелигинде чагылдырылат. Оболу, Адыгине этноними Борбордук Азияда өтө курч согуштук-саясий кырдаал түзүлгөн шарттарда эскерилген. Учурда Хакас крайтаануу музейинде үч даана, Минусинскидеги музейде да үч скульптуралык (айкел) чыгармалар сакталып турат.

Археолог Л.А. Евтюхованын белгилөөсүндө "Кыргыздар мамлекетинде дасыккан таш кескен усталар болгон, алар көрүстөн үстүнө орнотулган таштан кертилип жасалган атайын стеллаларга жазууларды чегишкен" (Евтюхова, 1948: 101). Енисей чөлкөмүндөгү кыргыз талааларында ыйык (сакралдуу) деп эсептелген, адамдар табынган орто кылымдык айкалдар арбын кездешкен. Аскиз дарыясына ыктай "Иней тас" деп аталган аскалуу тоо жайгашкан. Анын жанында кум аралашкан кертилген таштар менен курчалган аянтчада кой, эчки, уй, жылкылардын таш фигуралары жайгашкан. Көрсөтүлгөн үй айбандары "Иней тастын" төрт түлүк малын элестетчү экен. Хакастардын түшүнүктөрүндө жогоруда көрсөтүлгөн үй айбандарынын айкалдерин сакралдуу (ыйык) болгон тоо духтары жасап турган имиш (Клеменц, 1889. №12:11).

1721-1722 жж. Академиялык биринчи экспедициянын катышуучусу болгон Д.Г. Мессершмидт Уйбат өрөөнүнөн мурда илимге белгилүү болбогон ташка чегилген жазуулар туура-луу эң алгачкы маалыматтарды берген. Немис илимпозу "бул жазуунун скандинавиялык рун жазуулары менен окшоштугун" эң алгач ирет белгилеген (Кормушин, 1997:13). V-VIII кк. баш чендеринде кыргыздарда ар кыл себептер жана жагдайларда көз жумган мамлекеттик ишмерлерге багыштап көрүстөндөргө таш эстеликтерин орнотушкан, молонун үстүнө тоо аркарларынын (**хак. "хосхар тас"**) айкалдерин коюшкан, таштарга маркумдун көзү тирүү мезгилиндеги мамлекеттин жана коомдун алдында сиңирген эмгектерин даңктаган эпитафиялык жазууларды чегип түшүрүшкөн. Енисей дарыясынын өрөөнүндөгү Ерба жана Тес өздөндөрүнүн ортолугунда жайгашкан Знаменка кыштагынан "алып обаа" – "баатыр обоо" ташы табылган. Илимий адабияттарда таш эстелиги "тесиндик баатыр" ("тесинский богатырь") деген ат менен белгилүү.

1722-ж. Д.Г. Мессершмидтин сүрөттөгөнү боюнча кызыл таштан чегилип жасалган “хозан хыс” айкелинин бийиктиги 170 см. жеткен. Эстелик Кара Июс дарыясынын оң каптал жээгиндеги “Кол ойым” деген жердеги Хызыл-Хая тоосунун жанына жүзү түштүк тарапты көздөй орнотулгандыгы жазылган. Идолдун (айкел) оң колу чөйчөктү, сол колу кемселин кармап турган абалда жасалган. “Анын бели кур (кемер) менен курчалган, бел курчоо функциясын аткарган курдун эки тарабында тең намыян сыяктуу баштыкчалар илинип турат... Айкел баш кийими менен жасалган, баш кийимдин алдынан кулактары байкалат... Чыйралган муруту поляктардыкына окшошуп кетет, ээгиндеги сакалынын узун жана коюу экендиги байкалат, ушундан улам айкелдин аялга эмес, эркек кишиге багышталып жасалгандыгын көрүүгө болот. Көчүп-конуп жүргөн татарлар (**хакас-кыргыздар – О.К.**) айкелге өтө аздектеп мамиле жасашат, алар өздөрүнүн ишенимдерине байланыштуу мүмкүнчүлүк болгон шарттарда идолго багыштап эт, тамыр ж.б.у.с. тамактарын алып келишкен, оозун май менен сүртүшкөн, айкелдин күн нуру тийген учурдагы көрүнгөн эрини бойок менен сүрткөндөй жалтырап турат” (Мессершмидт, 2012:110).

Бул жазуусу бар балбал таштын айрымдарын 1896-ж. Знаменка деген кыштагынын атрабынан белгилүү этнограф жана тарыхчы А.В.Адриановдун көрсөтмөсү менен Минусинск шаарындагы музейге алып келинип орнотулган. Эстелик балбал таштын музейдеги илимий катталган катар номуру – **59**. Өз учурунда балбал таштын арткы капталындагы рун сымал жазууларды В.В. Радлов, Х.Н. Орхун, О.В. Субракова, И.А. Батманов, Д.Д. Васильев сыяктуу илимпоздор изилдеп, которуп чыгышкан, котормо боюнча өз пикирлерин сунуш этишкендиктери белгилүү. Кийинчерээк бул эстеликтеги жазууга жана анын жазылыш тарыхына белгилүү тарыхчы-этнограф профессор В.Я. Бутанаев, түрколог-профессор С.В. Кормушиндер да кайрылышкандары маалым.

Хакасиянын мурдагы Усть-Кокса аалында жашаган биздин информаторлордун эскерүүлөрүнө караганда **“алып обаа”** – “инек аскан таг” (“уй ашып өткөн тоо”) аттуу анчалык бийик эмес тоонун алдында жайгашкан экен. Анчалык бийик эмес тоого танапташ жайгашкан Троицкий кыштагынан – Усть Ерба айылына жакын жердеги **“Обаалыг пил”** (“таш айкел турган бел, ашуу”) деп аталат, бул жерди жандап Тесь суусу агып өтөт. Бозумтул кум таштан жасалган эстеликтин бийиктиги - 170 см, туурасы - 55 см, балбал таштын баш бөлүгүнүн кенендиги жана көлөмү - 43 см. Эстелик таш мурутчан эркек адамды айгинелеп турат, **“алып обаанын”** эки колу тең чөйчөк кармагандыгы байкалат. Айкелдин башынын арт жагынан төмөн карай өрүлгөн чачы бар экендиги көрүнөт (караңыз: Грязнов, 1950: 150-151; Васильев, 1983:28). Башка маалыматтарда эстелик балбал ташты М.П. Грязнов жана С.Е. Маловдор Хакасиянын Тес жана Ерба дарыяларынын ортолугунан табылгандыгын белгилешет (Орхон-Енисей текстери, 1988: 179).

Эстеликтин арткы тарабына жазылган **Чен(г)-бек** кыргыз каганы Барс-бектин II Чыгыш Түрк каганатына (көк түрктөр, 669-744 жж.) каршы аскердик союздашы болгон Түргөш каганына жиберилген элчиси. Болжолу, Барс-бектин бир тууганы, же атасынын бир тууганы болгондой. Себеби, чоң мамлекеттерге өз уулдарын же аталаш туугандарын жиберүү кабыл алынган дипломатиялык протокол болгон. В.Я. Бутанаев Капаган-каган 711-ж. Чжэнди (Чен-бекти) өлүм жазасына тарткандыгын жазат (Бартольд, 1963: 484; Кляшторный, 2003: 185; Гумилев, 1967: 302). Ошол эле учурда, В.Я.Бутанаев Ченг-бекти өлүм жазасына тартууну баш ийдирилген Кыргыз мамлекетинин аймагында ишке ашырылган деп белгилейт. Ченг-бекке багышталган эстеликташ Минусин край таануу музейинде (МКМ. № 59) бүгүнкү күнү сакталып турат (Бутанаев, 2023: 4). Профессор В.Я. Бутанаевдин белгилөөсүндө Ченг-бек (кытай булактарында – Чжен) **Эзгене/Эдгене/Адгене/Адыгине** уруусунан келип чыккан. Изилдөөчү кыргыздардын оң канатында Адыгине аттуу уруулук топ бар экендигин эскерет (Бутанаев, 2023:4-5). VII-X кк. Кыргыз каганатында Адыгине кыргыздардын негизги урууларынын бири болгондой. Анткени, кыргызы элчиси – **“Мен Эзгенемин (Адыгенемин)”** деп жатат. Балким, Эзгене мамлекеттеги башкаруу династиясы болгон деген да суроо келип чыгат.

“Алып обаанын” арт тарабына, далысына жогортодон төмөн карай чегилген рун сымал үч сап кыргыз жазуусу бар: (В.Я.Бутанаевдин окуп чыккан варианты)

Транскрипциясы:

1. ben öltüm türğış ben çeng beg ben bıçığ.
2. Altı otuz yaşıma erti.
3. Kara kan *ıçregi*¹ ben *ezgene (edgene)*.

Орусча котормосу:

1. Я умер. Тюргеш. Я – Ченг бег. (Это моя) надпись.
2. Я был на тридцать шестом году своей жизни.
3. Я придворный служитель (*ичреки*) Кара-хана, я – **Эзгене (Эдгене)**.² (Малов, 1952: 67; Айдын, 2011: 1).

Орхон-Енисей текстери (Фрунзе, “Илим”, 1988. – 243 бет) китебинде эстелик балбал таштагы жазуунун катталган номуру № 37 деп берилет да, төмөндөгүдөй мааниде которулган текст сунуш этилген. Биздин пикирде, кыргыз илимпоздору тарабынан сунуш этилген текстин котормосу да туура чечмеленип берилген вариант катары кабыл алуу зарыл. Ириде, автордук коллектив түрколог С.Е. Малов ж.б. илимпоздордун эмгектерине таянышканы байкалат.

I. Байыркы кыргыз тилинде берилиши:

- 1) Кара кан **ичреги** бен (мен) Эзгене.
- 2) Алты отуз йашыма эрти.
- 3) Бен өлтүм түргис эл ичинте бег бен битиг...

II. Орус тилиндеги котормосу (С.Е.Малов ж.б.):

- 1). Я -Эзгене - внутренний (чин) Кара-хана.
- 2) Я был на двадцать шестом году своей жизни.
- 3) Я умер внутри тюргешского государства, я начальник, надпись...

III. Бүгүнкү кыргыз тилиндеги берилиши:

- 1) Кара кан ичиндеги (**ичреги**) мен **Эзгене**.
- 2) Жыйырма алты жашта элем.
- 3) Мен түргөш эл ичинде өлдүм. Бекмин (бек элем) битиг (жазуу)... (Орхон-Енисей текстери, 1988: 179).

I. Профессор В.Я.Бутанаевдин аткарган котормосуна аныктама: Эпитафиялык эстеликтеги котормо боюнча (биринчи сап) айрым түзөтүүлөрдү же кошумчаларды киргизүүгө да болчудай: ben öltüm türğış ben çeng beg ben bıçığ.

Бул сүйлөмдү: “Мен өлдүм. Түргөшмүн.”³ Мен Ченг-бекмин. Мен жазуучумун”. Демек, 26 жашында көз жумган маркум адам Түргөш мамлекетинде туулган, Кара-хан (II Чыгыш Түрк мамлекетинин каганы - Капаган-каган. В.Я.Бутанаев ушундай деп боолгойт) деген башкаруучунун *ичреки* деген эң жогорку мамлекеттик кызматты аткарган Ченг-бек деген болгон. *Бıçığ + çı* байыркы кыргыз (көк түрк, уйгур) тилинде кат тааныган, жаза жана окуй билген сабаттуу адамды билдирген. “*Ben Ezgene*” деген сүйлөм менен эпитафиядагы жазуу өзгөчө кызыгууну жаратары шексиз. Текст “Мен Эзгене” деген сүйлөм менен аяктайт. Тарыхчылар, түркологдор бул сүйлөмдүн маанисине мурда анчалык маани беришкен эмес.

¹ *İçregi (Ичреки)* – Кыргыз, Көк түрк, Уйгур, караханадар мамлекеттериндеги жогорку мамлекеттик кызмат орду, титул. Англич илимпозу сэр Дж Клоссон (Clauson, 1959: 31a.; Donuk, 1988: 17) ж.б. илимпоздор *İçregi* – каган ставкасындагы иш башкаруучу, администрация жетекчиси маанисинде чечмелешет. Тан династиясына (618-907 жж.) жиберилген элчилердин көпчүлүгү “*İçregi*” титулдарын алып жүрүшкөн. **И-чи-лянь-цзи** (乙支連幾) - 866 жж. Тан императоруна жөнөтүлгөн кыргыз элчисинин наамы болгон. Демек, чоң, күч-кубаттуу мамлекеттерге эң жогорку чиновникти, көпчүлүк учурларда кагандын жакын туугандары (уулдары, бир туугандары, аталаш туугандары) жиберилген. – О.К.

² Малов, 1952: 67; Айдын, 2011: 1 ж.б.

³ Жазууну чечмелеп окуп чыккан илимпоздордун басымдуу көпчүлүгү “Мен өлдүм. Түргөш эл ичинде бекмин (бек элем) битиг (жазуу)” маанисинде экендигин белгилешет. В.Я.Бутанаев тарабынан чечмеленип окулган жана сунуш этилген (“Мен түргөшмүн”) текстин үчүнчү сабына сын-пикирлер бар. – О.К.

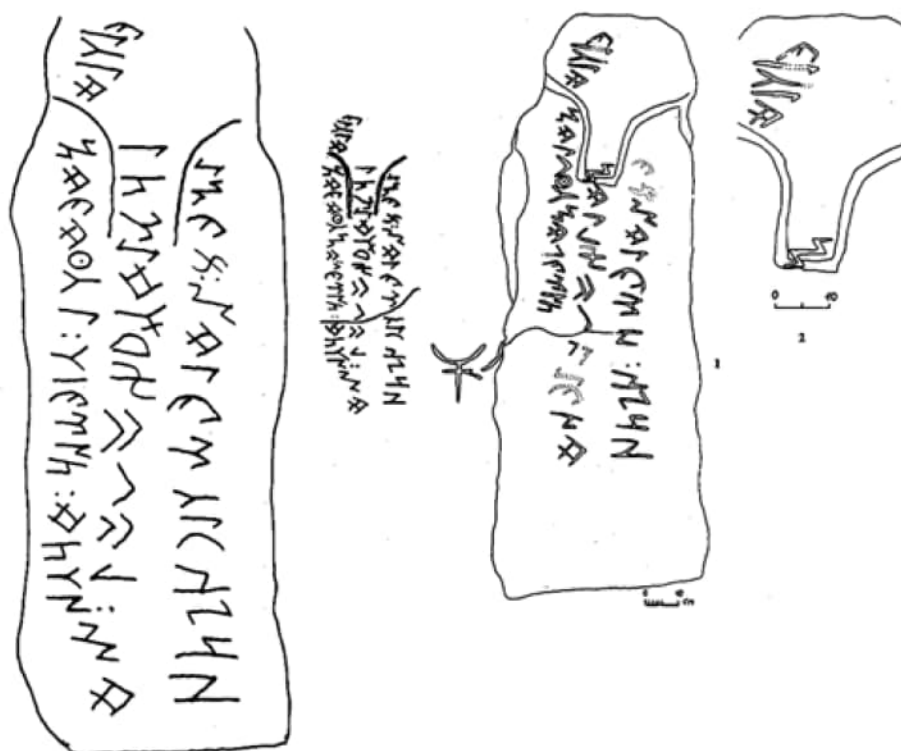
Ченг-бек “*мен Езгенемин*” – деп белгилеген. *Езгене ~ Эзгене* биздин пикирде *Эдгене ~ Адгене ~ Адыгине (Адыгине)* кыргыз этнониминин байыркы лексикалык формасы. Эзелки кыргыз, түрк диалектилеринде (тилдеринде) көпчүлүк учурда сөздүн ортосунда *-з (азак), -д (адак)* тыбыштарды колдонулгандыгы маалым (Каратаев, 2003: 12). Так айтканда, тил илиминде далилденгендей эзелки кыргыз, көк түрк тилдеринде *-з (азак)* жана *-д (адак)* тыбыштары сөз жасалганда орун алмашып калган учурлар арбын кездешкен. Azak ~ Adak; тактап айтканда, *-з* дан *-д* га, *-д* дан *-з* га өтүп турган. Мисалы, азык (уруунун аталышы, оң канат) ~ адык (уруктун аталышы, тынымсейит уруусу). Арийне, *Азык* этнониминин эң байыркы формасы катары тотемдик “Azyk”(Aduk – O.K.) сөзүнүн формасын да (мааниси боюнча - “аюу”) алууга да мүмкүн (караңыз: ДТС, 1968: 13). Мындай болгондо, этноним Борбордук Азиянын аймактарында жашаган уруулардын аң-сезимине кеңири тараган тотем-жаныбарга (аюу) сыйынуунун негизинде келип чыгышы толук мүмкүн. XI к. “азык” сөзү огуз, кыпчак, ягма тилдеринде “аюу” дегенди түшүндүргөнү ырас (Махмуд Кашгари. Индекс-словарь, с. 13). Азыркы учурда хакастар, алтайлыктар, шорлор, тувалар аюуну – “*адык*”, “*адыг*” деп аташары белгилүү.

Түрколог Э.Р. Тенишев түрк тилдеринин (*-Z* тили) өз алдынча кыргыз тили тобун бөлүп көрсөтөт. Бул топко хакас, шор, чулум түрктөрү, сары уйгур (угур), фуюй кыргыздарынын тилдери кирет. *Хакас (кыргыз)* тилдери тобуна кирген тилдердин жана диалектилердин тарыхый жалпылыгы аталган этностордун өз учурунда бирдиктүү Кыргыз мамлекетинин (VI-XIII кк.) курамына киргендигин чагылдырат. Минусин ойдуңунун географиялык жайгашуусу, анын адам өтө алгыс чытырман токойлуу Саян тоо кыркалары менен курчалып турушу, түрк дүйнөсүнүн түштүк-чыгыш тараптагы ыраак перифериясында жашаган кыргыздарга кошуналардын этностук-маданий ж.б. таасири сейрек тийген. Кыргыздардын чарбалык, саясий, маданий ишмердүүлүктөрү, диний ишенимдеринин бир кыйласы, лексикасы байыркы рун сымал түрк (кыргыз) жазма эстеликтеринде чагылдырылат. VIII к. баш чендерине карата кыргыздарда өнүккөн жазуу системасы жана аны колдоно билүү маданияты болгон. Аларда мамлекеттик маанидеги белгилүү адамдар өлсө, эпитафиялык жазуусу бар таштарды орнотуу салты өнүккөн. “...алардын [кыргыздардын] тили хойхулардын (уйгурлардын) тили менен абдан окшош” – деп кабар берет кытай жалнаамалары (Бичурин, 1959: 353; Бутанаев, 2009: 74).

Демек, кыргыздын Адыгине уруулуктобунун аталышы б.з. VIII к. баш чендеринде эскерилет. *Эз(д)гене ~ Эд(з)гене ~ Эдгене ~ Адгене ~ Адыгене (Адыгине)*. Тексте мамлекеттик жогорку даражадагы чиновник Ченг-бек өзүн *Эзгене* тегинен экендигин баяндаган. Ченг-бек *Эз(д)гене ~ Эд(з)гене ~ Эдгене ~ Адгене ~ Адыгене (Адыгине)* тегинен чыга турган болсо, “Адыгине” этноними б.з. VII к. баш чендеринен эмес, андан да эрте замандарда эле белгилүү болгон деген тыянакка келүүгө болот. Чындыгында, Ченг-бектин кыргыздын байыркы Адыгине уруусунун өкүлү дегенге негиз бар. Эстеликтеги тарыхый жазуунун мазмунунан айкелдин Ченг-бек аттуу жогорку даражалуу сарай кызматкерине багышталып тургузулгандыгын көрүүгө болот. Түргөш мамлекети жана түргөштөр кыргыздардын түштүк-батыш тараптагы кошуналары болушкан. Түргөш кагандыгынын (704-756 жж.) ээлеген аймактары бүгүнкү Кыргызстандын Чүй өрөөнүнөн Иртыштын жогорку агымына, Саян-Алтайдан батыш тарапка ыктаган чөлкөмдөрүнө чейин жеткен. Оболу, түргөштөр кыргыздар менен биргеликте II Чыгыш Түрк каганатына (682-744 жж.) каршы аскердик союз түзүшкөндүгү белгилүү. Бул согуштук союзга карлуктар менен Тибет мамлекети менен катар Тан династиясы (618-907 жж.) да колдоо беришкендиги белгилүү.

Кызыктуусу, Ченг-бек мамлекеттеги эн жогорку кызматтык титулдардын бир болгон – ичреки (*ičregi ~ ičreki ~ ičrigi*) титулун (мамлекеттик башкаруудагы кызмат орду) алып жүргөн. Бул титул байыркы Кыргыз каганатындагы белгилүү болгон 28 мамлекеттик кызмат титулдарынын (орундарынын) бири болгон. Титул Орхон-Енисей жазуу эстеликтеринде, уйгур текстеринде кездешет. Билге-каган жана Күлтегинге багышталып тургузулган эпитафиялык эстеликтердеги кытай тилиндеги текстин ташга чегип түшүргөн, таш эстеликтерди салышкан Тан династиясынын (618-907 жж.) императорунун өкүлдөрү *ičreki be-*

dizci тууралуу эскерилет. Күлтегинге (731/732 жж.), Билге-каганга (734/735 жж.) багышталып тургузулган эпитафиялык таш эстеликтер Тан императорунун атынан келишкен усталар тургузушкандыгы маалым (Каратаев, 2021: 115). Титул “кагандын сарайындагы жооптуу орунду ээлеген кызматкер”, “кагандын ставкасындагы иш башкаруучу, вазир” деген маанини туюнтат (Donuk, 1988: 17). Белгилүү түрколог И.В. Кормушиндин белгилөөсүндө İçreki – “хан сарайындагы жогорку кызмат орду” дегенди аныктайт. İçreki титулу Енисей бассейниндеги кыргыз эпитафиялык жазуу эстеликтеринде бир нече ирет эскерилет (Е-4. Оттук-Даш, Тува). Такталган изилдөөлөрдүн жыйынтыктары боюнча İçreki титулу Енисейдеги Е-4 (Оттук-Даш, Тува), Е-11 (Бегре, Тува), Е-37 (III памятник Тувы), Е-41 (Кемчик-Жыргак, Минусинск) сыяктуу кыргыз жазуу эстеликтеринде кездешет (караңыз: Кормушин, 2008: 300).

№ 59 балбал таш эстелигинин арткы капталында чегилген жазуунун толук тексти жана **эн тамга**. Васильев Д.Д. Памятники тюркской рунической письменности азиатского ареала. //Советская тюркология, 1976. – № 1. – С.71-81.

Илим чөйрөсүнө таанымал болгон окумуштуулардын (Clauson G, Кормушин И.В, Drompp M.R, Pulleyblank E.G, Тишин В.В ж.б.) тыянактарында кыргыз каганы тарабынан Кытай императорунан (Тан династиясы, 618-907 жж.) жиберилген элчи İçreki деген титулду алып жүргөн. И-чжи-лянь-цзи (乙支連歲) – деген аты бар, 866-ж.Тан империясына жиберилген кыргыз (кыргыз) элчиси «Тан-хуэй яо» (唐會要) деп аталган кытай жазма булагында генерал деп аталган (將軍цзян-цзюнь). Тарыхый булактагы içreki сөзү мамлекеттик кызматты аныктаган (Clauson, 1972: 31; Кормушин, 1997, 127; 2008, 300–302), арийне, бул тексти транскрипциялоодо айрым так эместиктер да кездешет (Drompp, 1999, 395-396, note 37).

Тувадагы Бегре дарыясынын жээгинен табылган Е-11 (Бегре, Тува) эпитафиялык кыргыз жазуу эстелиги 67 жашында чет жерде жүрүп көз жумган (курман болгон), болжолу мурда кагандын ордосунда кызмат өтөгөн мамлекеттик чоң кызматкер Төр Апа Ичрекиге арналып тургузулган. Мемориант (маркум) “15 жашында табгачтар (кытайлар) тарабынан тарбияга (окууга) кабыл алынган”. Эстелик жазуунун тогузунчу сабында: “Мен он беш жашка толгондо Кытай (Тан династиясы) императоруна өзүмүн жөндөмдүүлүгүмдү, баатырдыгымды көрсөткөнү бардым. Алтын, күмүш, кымбат кездемелерди алдым; Табгач (Кытай) мамлекетинен

адамдарды (аял) алдым”. Онунчу сабында “Мен он карышкырды (бөрү) өлтүрдүм. Мен барс менен эликтерди өлтүрбөдүм” (Орхон-Енисей текстери, 1982: 154- 155). Төр Апа Ичреки он беш жашында Тан Кытайы тарабынан окууга чакырылып, билим алган. Кытай кошуна жашаган мамлекеттердин жетекчилеринин балдарын, ордого жакын адамдарды окууга чакырып, билим берип, тарбиялашкан. Дао жана Конфуцийдин философияларын, согуш өнөрүн, экономиканы окуп-үйрөнүшкөн. II Чыгыш Түрк каганатынын (679-744 жж.) кагандарынын башкы кеңешчиси, Билге кагандын кайнатасы, Ашидэ уруусунан чыккан Тоңйокук (кыт. Юаньшэнь) кытайлардан философияны жана аскер өнөрүн окуп-үйрөнгөндүгү маалым. “Древнетюркский словарь” (ДТС, 1969: 202) сөздүгүндө *İçreki* терминине төмөндөгүдөй түшүндүрмөлөр берилет: 1. “Ички, ички тараптагы, жактагы”. Кызмат абалына аныктама катары берилет; *İçsa sab* – “жашыруун маалыматтар”, “жашыруун кабар”. *İçragi* – “ички”, “ордонун кызматкери” ж.б. Дж.Клоссондун пикиринде термин *İçre* “жашыруун”, “сырдуу”, “конфиденциалдуу”, “саясий борбор”, “башкаруу борбору” маанилерин туюнтат (Clauson, 1972: 17). Жалпысынан, *İçragi* – “кагандын иш башкаруучусу”, “вазир” маанилерин туюнткан.

В.Я. Бутанаевдин пикиринде этеликтеги жазууда эскерилген Чен-бекти кытай жазма булактарында эскерилген Түргөш каганынын бир тууганы Чжэн менен бирдей кароого болот деген пикирин айтат. Согэ каганга таарынып кеткен Чжэн II Чыгыш Түрк каганатынын башкаруучуларына кызматка өткөн. Эстелик жазуудагы “*Мен Кара-хандын өргөөсүнүн кызматкеримин*” - деген сүйлөмдү В.Я. Бутанаев Чыгыш Түрк каганатынын башкаруучусу Капаган-каган⁴ деп боолгойт (Бутанаев, 2023: 3). Ооба, VIII к. таандык кыргыз элчисинин 711-ж. ийгиликтүү чабуулдардын натыйжасында кыргыздар менен түргөштөрдүн союздук коалициясы талкаланып, кыргыздар ж.б. калктар жашаган аймактардын дээрлиги Түрк каганатына баш ийдирилген болучу. Балким, Чен-бек кыргыздар көк түрктөрдөн жеңилип убактылуу көз каранды болуп калган соң, Капаган-кагандын сарайында кызмат өтөгөн деген суроо келип чыгат! Капаган каган 710/711 жж. кыргыздарга каршы уюштурулган согуштук жүрүштүн аягына чейин катыша алган эмес. Себеби, көк түрктөр чиктер менен кыргыз тектүү аздарды баш ийдиргенден соң, ордодон Капаган-кагандын аялы (балким ханышакатун) өлдү деген кабар угуп, аскерлерге башкы командачылыкты Тоңйокукка тапшырып, кайрылып кеткени айтылат.

В.Я. Бутанаев Капаган-каган 711-ж. Чжэнди (Чен-бекти) өлүм жазасына тарткандыгын жазат (Бартольд, 1963: 484; Кляшторный, 2003: 185; Гумилев, 1967: 302). Ошол эле учурда, В.Я. Бутанаев Ченг-бекти өлүм жазасына тартууну баш ийдирилген Кыргыз мамлекетинин аймагында ишке ашырылган деп боолгогон. Ченг-бекке багышталган эстелик таш Минусин край таануу музейинде (МКМ. № 59) бүгүнкү күнү сакталып турат (Бутанаев, 2023: 4). Профессор В.Я.Бутанаевдин белгилөөсүндө Ченг-бек (кытай булактарында – Чжен) Эзгене/Эдгене/Адгене/Адыгине уруусунан келип чыгышы толук мүмкүн. Изилдөөчү кыргыздардын оң канатында Адыгине аттуу уруулук топ бар экендигин эскерет (Бутанаев, 2023:4-5).

Кыргыздарды жана түргөштөрдүн баш ийдирилгендиги тууралуу төмөндөгүдөй маалыматтар бар: “Күл-Тегин (жыйырма алты) (35) жашында **кыргызга** карай жортуулдадык. Сүңгү (найза) бою карды жиреп, көгмөн черин (жышын) ашып, **кыргыз журтун уйкуда бастык**. Каны менен Суңа черинде (жышында) сайыштык (сүңгүштүк). Күл-Тегин Байыркудан алынган ак айгырды). (36) минип опуруп тийди; бир эрди ок менен учурду, (окко) эки эрин даа сайды, ал чабышта Байыркунун ак айгырынын жамбашы сынды. **Кыргыз канын өлтүрдүк, элин алдык (чаптык)**. Ал жылы тү(ргиске) түргөшкө карай Алтын жышты (тогон) ашып,

4 **Капаган каган** (туулган жылы белгисиз – 716-ж. өлгөн) – Чыгыш Түрк кагандыгынын каганы (691–716), атактуу аскер башчысы. Кутлук (Ильтериш) кагандын аталаш иниси, Күлтегин менен Билге кагандын аталаш агасы. Чыгыш Түрк кагандыгынын ээлигин кеңейтип, анын чек арасын Дербенттен (Кавказ) Хуанхэге (Кытай) чейин жеткирүүнү көздөгөн. 694-жылы Ордосту алуу үчүн Тан династиясы менен согушта Маньчжурияны каратып, 706-жылы Түндүк Кытайга чабуул жасаган. 709-жылы тогуз-огуздарды, 710/711 жж. Енисей кыргыздарын баш ийдирген. 711–712-жылдары енисейлик аздар менен чиктерди женип алган. 712–13-жылдары Алтайдан келип, Жети-Суудагы он ок элин багындырган. Сыр-Дарыядан өтүп, Кавказга жакын тохар, согдуларды кыпраткан. 714-жылы кайрадан баш көтөргөн табгачтарга (кытайларга) 6 жолу сокку урган. Капаган каган көчүүгө кам көргөн тогуз-огуздарды Гобинин түндүгүндө талкалаган. 716-жылы Толы өзөнүнүн жээгинде байегу урууларын женип, азыраак аскерин менен кайтып бара жатканда ал уруулардын аман калган тобу капысынан кол салып, Капаган каганды өлтүрүп, башын кытай императоруна тартуу катары жиберипкен.

Иртиш (37) суусун кечип жортуулдадык. *Түргөш элин* уйкуда (жатканда) бастык. Түргөш кандын колу Болчуда отгой жанып, бороондой келди, сүңгүштүк; Күл-Тегин Башгу деген боз атты минип тийди Башгу боз... (38) ...экөөнү өзү алдырды. Анда жана кайра кирип, түргөш кандын буйрук берүүчүсүн, аздардын тутугун колу менен тутту. Каганын анда елтүрдүк, элин алдык (чаптык); *Кара түргөш* элинин баары багынды. Ал элди Табарга кондурдук, кайра жортуулдап, Согд (39) элин оңойун деп, Йинчи-Өзөндү кече Темир-Капкага чейин жортуулдадык (Орхон-Енисей текстери, 1988: 66-67).

Билге кагандын эстелигинде (734-ж.): "...карды жиреп, Көгмөн жыш тоосуна чыгып, кыргыз элин уйкуда (уктап жатканда) бастым. Каны менен Суңа жышта (жыш—токойлуу тоо) согуштум. Каганын өлтүрдүм, элин анда алдым. Ал жылы Түргөшкө карай Алтын жышты ашып, Эртис (Иртыш) дарыясын кечип жортуулдадым. Түргөш кагандын колу отчо (оттой), куюндай (болуп) келди. Болчуда согуштук. Каганын, йаб(гу)сун (вазирин), шадын анда өлтүрдүк, элин анда алдым. Отуз жашымда Беш-Балыкка карай жортуулдадым, алты жолу согуштум... аскерлн көп өлтүрдүм" – деген маалыматтар бар (Орхон-Енисей текстери, 1988: 107).

Эн негизгиси, VIII к. баш чендериндеги кыргыз жазуу эстелигинде *эн тамга* белгиси чегилгендигинде. Ал эн тамга кыргыздарга гана таандык экендиги илимде далилденген. Эн тамга белгиси жана анын вариацияларын хакастардын ичиндеги "хырхыс", тувалардагы – "кыргыз", башкырлардагы – "кыргыз", кыргыздын азык уруусунун эн тамгаларындагы этногенетикалык жалпылыктардан да байкоого болот (караңыз: Каратаев, 2003; 2004; 2005; 2008; 2013 ж.б. эмгектеринде кеңири чагылдырылган. – О.К.). Эн тамганын формасынын вариациялары Енисейдеги (Хакасия, Тува, Красноярск ж.б.) кыргыз жазуу эстеликтеринде чагылдырылган.

Жалпылаганда, байыркы жазма булактарда, андан соңку илимпоздордун эмгектеринде айрым бир такталбаган өксүк маалыматтар болуп калуусу ыктымал. Бирок, Ченг-бекке багышталып тургузулган жана андагы рун сымал жазуу кыргыз тарыхы үчүн өтө маанилүү тарыхый булак катары кызмат кылары шексиз. Илимпоздордун чечмелеп окуп, сунуш эткен варианттарында кескин айрымачылыктар жок. Ириде, профессор В.Я.Бутанаевдин текстин үчүнчү сабындагы "Мен түргөшмүн..." деп чечмелеген сунушуна сын көз-караш менен мамиле жасоо зарыл. Илимпоз ошол эле учурда Эзгене – бүгүнкү кыргыздардагы Адыгине этноними менен байланышы бар деген жүйөлү пикирин айтат (Бутанаев, 2023: 6). Биз жогоруда кыргыздар көк түрктөр (Күлтегин, Билге-кагандын эстеликтеринде да жазылып жатат), түргөштөр, карлуктар ж.б. менен династиялык куда-сөөк, тууган-туушкандык алакаларда болушкан. Ченг-бек, изилдөөчүлөрдүн сунуш эткен текстеринде Эзгене (Адыгине) – кыргыз тектүү болуп жатат. Династиялык тууган-туушкандыктатеги кыргыз Ченг-бек (Эзгене) Түргөш мамлекетинде, андан соң II Чыгыш Түрк каганатында мамлекеттик кызматта болгондугун чагылдырышы ыктымал. Эң негизгиси Эз(д)гене (Адыгине) этнониминин Түргөш каганатынын аймагында эскерилиши – кыргыз урууларынын б.з. VIII к. бул чөлкөмдөрдө жашагандыгынан кабар берүүсү мүмкүн. Эстеликтеги жазуунун жанына чегилген эн тамга да биздин пикирди бекемдери бышык. Анткени, бул эн тамга кыргыздарга гана таандык болгондугун жогоруда далилдүү тарыхый жазма ж.б. булактар менен айтып өттүк. Ченг-бектин өлгөн жана ага багышталып орнотулган балбал Кыргыз каганатынын борбору болгон Минуса ойдуңунан табылган. Мындан эң маанилүүлүгү – *Адыгине этнониминин б.з. VIII к. эскерилгендигинде болуп жатат...*

Кыргыздардын аюунун культуна болгон тотемистик ишенимдери Түштүк Сибирдин тоолуу-токойлуу аймактарынан - Батыш Монголия, Тарбагатай, азыркы Чыгыш Түркстан, Теңир-Тоо жерлерине журт которгондон кийин унутула баштагандай. Кыргыздар Түштүк Сибирдин элдеринин тарыхый фольклорунда талаа аймактарында мал чарбачылыгы, зарылдыгына ылайык жер иштетүүчүлүк менен кесиптенген эл болгон. Мындан сырткары, жарым чөл, токойсуз талаа аймактарында аюу жаныбарына жашоого ыңгайсыз. Тескерисинче, кыргыздарга кошуна казактарда (Сибирь же Чыгыш Казакстандын казактары), Урал тараптагы башкырларда, чуваштарда бул ишенимдин терең сакталышы алардын токойлуу аймактарда узак убакыттар бою байырлап келишкендигин чагылдырат.

Адабияттар:

1. Бартольд В. В. Общие работы по истории Средней Азии. Работы по истории Кавказа и Восточной Европы. - М.: 1963. С.473-526.
2. Бичурин Н. Я (Иакинф). Собрание сведений о народах обитавших в Средней Азии в древние времена. Т. I-III. - М.-Л.: 1950-1953.
3. Бутанаев, В. Я. История Хакасии [Текст]: Курс лекции / В.Я. Бутанаев. - Абакан, 2009. - 576 с.
4. Бутанаев В.Я. Кыргызские изваяния и камнерезное искусство рунического письма // Ученые записки Минусинского краеведческого музея им. Н.М.Мартыанова. Минусинск, 2023. С. 54-75.
5. Васильев Д.Д. Графический фонд памятников тюркской рунической письменности Азиатского ареала. - М.: "Наука", 1983. - 158 с.
6. Грязнов М.П. Минусинские каменные бабы в связи с некоторыми новыми материалами // СА. Т. XII. М.-Л.: 1950. С. 150-151.
7. Гумилев Л. Н. Древние тюрки. - М.: «ККИК», 1993.
8. Древнетюркский словарь / Под ред. Наделяева В. М., Насилова Д. М., Тенишева Э. Р., Щербака А. Москва-Ленинград: «Наука», 1969. - 677 с.
9. Евтюхова Л. А. Археологические памятники енисейских киргизов. - Абакан, 1948. - 78 с.
10. Каратаев О.К. Бөрү уруусунун келип чыгышынын тарыхый-этнографиялык негиздери. - Бишкек, "Улуу тоолор", 2021. - 606 б.
11. Клеменц Д.А. Путь из Минусинска на Бирюсу // Известия Восточно-Сибирского отдела Русского географического общества. 1890. Т. 21, № 1.
12. Кляшторный С.Г. История Центральной Азии и памятники рунического письма. - СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2003. - 560 с.
13. Кормушин И. В. Тюркские енисейские эпитафии: тексты и исследование. - М.: "Наука", 1997. - 303 с.
14. Кормушин И.В. Тюркские енисейские эпитафии: Грамматика. Текстология. Москва: Наука, 2008. - 342 с.
15. Кошгарий Махмуд. Девону лугат ит тюрк. Индекс-словарь. - Ташкент, 1967.
16. Мессершмидт, Д. Г. Дневники: Тобольск - Тара - Томск, 1721 г. Даниэль Готлиб Мессершмидт; перевод с немецкого А. В. Моревой. — Томск : Демос, 2021. - 130 с.
17. Орхон-Енисей текстери. - Фрунзе. "Илим". 1987. - 198 б.
18. Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford: Clarendon Press, 1972. xlviii, 989 p.
19. Drompp M. R. Breaking the Orkhon Tradition: Kirghiz Adherence to the Yenisei Region after A. D. 840 // Journal of the American Oriental Society. 1999. Vol. 119. № 3. P. 390-403.
20. Donuk A. Eski Türk Devletlerinde idari-askeri ünvan ve terimler. İstanbul, 1988.